

LECH KALINOWSKI
Kraków

ŚREDNIOWIECZNE WITRAŻE NA WSCHODNICH ZIEMIACH POLSKI*

Witraże od swego powstania w drugiej połowie pierwszego tysiąclecia stanowiły najbardziej kruchą i w najwyższym stopniu narażoną na zniszczenia dziedzinę malarstwa średniowiecznego i w ogóle sztuki. Z okresu rozkwitu architektury romańskiej w Polsce do dziś pozostały jedynie szczątki, na które składają się drobne ułamki szkła witrażowego i ołowiu w Wielkopolsce, na Kujawach, na Śląsku i w Małopolsce, uzyskane niemal w całości dzięki pracom wykopaliskowym, prowadzonym w latach po II wojnie światowej w związku z obchodami Millenium Państwa Polskiego¹.

Wszystkie zachowane do naszych czasów średniowieczne zespoły witrażowe na ziemiach Polski reprezentują sztukę gotycką, od końca wieku XIII do połowy XVI, i wiążą się z dwoma ośrodkami produkcji: na południu – w Krakowie, na północy – w Toruniu.

W ośrodku południowym są to witraże w Krakowie i z Krakowa: z kościoła i klasztoru Dominikanów, od końca wieku XIII do połowy XV, z kościoła Mariackiego, 1360-1390, i z kościoła Bożego Ciała, pierwsza połowa wieku XV². Poza tymi zespołami do witraży małopolskich zaliczają się: niewielka

---

* Artykuł ten oparty jest na materiałach do Korpusu Witraży Średniowiecznych w Polsce, zebranych wspólnie z mgr Heleną Małkiewiczówną.

¹ L. K a l i n o w s k i, H. M a ł k i e w i c z, *Die mittelalterlichen Glasmalereien in Polen* (Corpus Vitrearum Medii Aevi = CVMA), w przygotowaniu do druku.

² Kościół Dominikanów: H. P i e ń k o w s k a, *Średniowieczne witraże dominikańskie w Krakowie*, „Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności”, 50(1949) [wyd. 1950], s. 272-274; L. K a l i n o w s k i, *Die ältesten Glasgemälde der Dominikanerkirche in Krakau*, [w:] *Bau- und Bildkunst im Spiegel internationaler Forschung. Festschrift zum 80. Geburtstag von Prof. Dr. Edgar Lehmann*, Berlin 1989, s. 114-124; kościół Mariacki: H. B r z u s k i, *Witraże średniowieczne w kościele N. M. Panny w Krakowie*, Kraków 1926; L. K a l i n o w s k i, *Średniowieczne witraże w kościele Mariackim*, „Rocznik Krakowski”, 57(1991), s. 19-35; kościół Bożego Ciała: H. P i e ń k o w s k a, *Średniowieczne witraże kościoła Bożego Ciała w Krakowie*,

kwatera z dekoracją ornamentalną geometryczno-roślinną, sprzed połowy wieku XIV, prawdopodobnie z kościoła św. Andrzeja w Krakowie, obecnie w zbiorach Muzeum Diecezjalnego w Tarnowie³; ornamentalne przeszklenie, z trzeciej ćwierci wieku XIV, w dolnej części dwudzielnego okna w ścianie południowej prezbiterium kościoła parafialnego p.w. św. Andrzeja w Olkuszu⁴; dwie kwatery z popiersiami proroków, z trzeciej ćwierci wieku XIV, w jednym z okien prezbiterium kościoła parafialnego p.w. N.P. Maryi i Dziesięciu Tysięcy Męczenników w Niepołomicach⁵; kwatera ze stojącym św. Stanisławem, koniec wieku XIV, z kościoła parafialnego p.w. Wniebowzięcia N.P. Maryi w Szańcu, w zbiorach Seminarium Duchownego w Kielcach⁶; dwie kwatery ze sceną Zwiastowania, schyłek wieku XIV, o nie ustalonym pochodzeniu krakowskim, w zbiorach Muzeum Narodowego w Krakowie⁷; kwatera z Matką Boską z Dzieciątkiem na półksiężycu, w typie „Mulier amicta sole”, około roku 1420, z kaplicy cmentarnej p.w. Narodzenia N.P. Maryi w Iwkowej, w zbiorach Muzeum Diecezjalnego w Tarnowie⁸; kwatera z herbem Stryków rodziny Szafranców, 1420, w kaplicy św. Szczepana w katedrze krakowskiej⁹; na koniec kwatera z siedzącym św. Grzegorzem Wielkim, pierwsza połowa wieku XV, w kościele parafialnym p.w. św. Grzegorza w Ruszycy¹⁰.

---

maszynopis, 1949, w pracowni Korpusu Witraży Średniowiecznych w Polsce, Instytut Historii Sztuki UJ.

³ CVMA, Polen.

⁴ Odkryte ostatnio przez mgr Magdalenę Kalicińską, adiunkta Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie, która łaskawie udostępniła nam swoje materiały.

⁵ K. Buczkowski, W. Skórczewski, *Dawne szkła polskie*, Warszawa 1938, s. 40; T. Chrzanowski, M. Korneccki, *Sztuka Ziemi Krakowskiej*, Kraków 1982, s. 168, fig. 95 do tekstu s. 169-170.

⁶ „Sprawozdania Komisji Historii Sztuki”, 8(1907), s. 102; Buczkowski, Skórczewski, dz. cyt.; *Katalog zabytków sztuki w Polsce* [dalej: KZSP], III: *Województwo kieleckie*, z. 4: *Powiat buski*, inwentaryzację przeprowadziła K. Kutrzebianka, Warszawa 1957, s. 68, fig. 83.

⁷ L. Fischer, *Handbuch der Glasmalerei*, 2. Aufl. Leipzig 1937, s. 77-78, tabl. 27 i 28 (z katedry w Krakowie); K. Buczkowski, *Dawne szkła artystyczne w Polsce*, Kraków 1958, s. 22 i przyp. 27 (poprzednio w kościele Dominikanów w Krakowie).

⁸ KZSP, I: *Województwo krakowskie*, z. 3: *Powiat brzeski*, oprac. J. Dutkiewicz, Warszawa 1951, s. 8, fig. 30; A. M. Olszewski, *Niektóre zagadnienia stylu międzynarodowego w Polsce*, [w:] *Sztuka i ideologia XV wieku*, pod red. P. Skubiszewskiego, Warszawa 1978, s. 297, fig. 21; Chrzanowski, Korneccki, dz. cyt., s. 169, fig. 96 do tekstu s. 170.

⁹ K. Buczkowski, W. Skórczewski, *Dawne szkła polskie malowane*, „Arkady”, 2(1936), s. 216 z ilustracją; KZSP, IV: *Miasto Kraków*, cz.1: *Wawel*, praca zbiorowa pod kierunkiem i redakcją J. Szablowskiego, Warszawa 1965, s. 81, fig. 350.

¹⁰ S. Tomkowiak, *Powiat krakowski*, „Teki Grona Konserwatorów Galicji Wschodniej”, 2(1906), s. 245; Buczkowski, Skórczewski, *Dawne szkła polskie*, s. 40.

Do krakowskiej produkcji zaliczyć ponadto należy dwie kwatery przechowywane w Muzeum Narodowym w Poznaniu, łączone dotychczas niesłusznie ze Śląskiem: kwatery ze sceną Ukrzyżowania, z końca wieku XIII, i kwatery z Tronem Łaski, około połowy wieku XV¹¹. Krakowskim wyrobem jest także kwatery z Ukrzyżowaniem, z końca drugiej ćwierci wieku XV, z drewnianego kościoła parafialnego p.w. św. Klemensa w Miedźnej na Górnym Śląsku, obecnie w Muzeum Archidiecezjalnym w Katowicach¹².

Nie istnieje natomiast, jeszcze z początkiem wieku XX wzmiankowany przez S. Tomkowicza, „witraż kolorowy, ok. 0.45 m wys. a 0.35 m szerokości: w całej postaci Matka Boska w płaszczu ponsowym, z koroną na głowie, trzyma na ręku Dzieciątko”, w kościele parafialnym p.w. Narodzenia N.P. Maryi w Zielonkach, ani „szczątki witraży w oknach” kościoła parafialnego p.w. św. Małgorzaty w Raciborowicach, poświadczone wcześniej, w roku 1847, przez J. Łepkowskiego¹³.

Śladu też nie ma po ośmiu przeszkleniach witrażowych, w tym z barwnymi przedstawieniami obrazowymi od wschodu i od południa i dwoma mniejszymi od północy, w kościele parafialnym p.w. św. Elżbiety w Starym Sączu, wymienionych w aktach wizytacji dziekana sądeckiego Janusza Januszowskiego w roku 1608¹⁴.

Ośrodek północny obejmuje witraże trzech toruńskich kościołów: obu św. Janów, około roku 1330; św. Mikołaja, 1340; N.P. Maryi, lata 1370-1390; także witraże w katedrze p.w. N.P. Maryi we Włocławku, 1350, i z kościoła N.P. Maryi w Chełmnie, lata 1380-1390, te ostatnie razem z toruńskimi w Muzeum Okręgowym w Toruniu¹⁵.

---

¹¹ L. Kalinowski, H. Małkiewiczówna, *Uwagi o średniowiecznych witrażach Pomorza Wschodniego*, „Folia Historiae Artium”, 28(1992), s. 155, przyp. 1; c i ż, *Średniowieczne witraże Śląska*, [w:] *Między Wrocławiem a Krakowem – Sztuka gotycka na Górnym Śląsku. Materiały sesji naukowej Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Oddział w Katowicach, 13 stycznia 1994* (w druku).

¹² L. Kalinowski, H. Małkiewiczówna, *Średniowieczne witraże Śląska*; c i ż, *Kwaterna witrażowa z Ukrzyżowaniem z Miedźnej*, hasło katalogowe w: *Zbiory Muzeum Archidiecezjalnego w Katowicach* (w druku).

¹³ Zielonki: Tomkowicz, dz. cyt., s. 271-273; Raciborowice: tamże, s. 230; J. Łepkowski, *Przegląd zabytków przeszłości z okolic Krakowa*, Warszawa 1863 [„efekt” wycieczki z roku 1847], s. 39: „Kopię na cmentarzu znajdują wiele witrażów, śnać wszystkie one były kolorowe”.

¹⁴ CVMA, Polen.

¹⁵ L. Kalinowski, H. Małkiewiczówna, *Thorner des 14. Jahrhunderts Glasmalerei*, [w:] *Kunst um den Deutschen Orden in Preussen und Livland, II. Symposium aus der Reihe Die Kunst der Ostseeländer, Toruń, 24.-26. September 1992* (w druku).

Osobną grupę tworzy pięć kwater w budowlach kościelnych Pomorza Wschodniego, wykonanych, być może, w Elblągu, jeśli nie w Toruniu, mianowicie: Matka Boska z Dzieciątkiem, 1480, w Nowem koło Świecia; głowa Chrystusa w koronie cierniowej, ostatnia ćwierć wieku XV, w klasztorze pocysterskim w Pelplinie; święte Barbara i Katarzyna, 1490-1500, w Klonówce, i św. Mikołaj w Lisewie, 1500-1510¹⁶.

Nie ma natomiast zachowanych witraży miejscowych ani w Wielkopolsce, ani na Górnym i Dolnym Śląsku, ani na Pomorzu Zachodnim. Jedynie w Muzeum Narodowym w Poznaniu przetrwała w stanie szczątkowym kwatera z herbem śląskim, wykonana około roku 1500 we Wrocławiu lub Brzegu¹⁷, należąca zaś do Muzeum Archidiecezjalnego we Wrocławiu kwatera ze św. Barbarą, 1506, z kościoła parafialnego w Tyńcu nad Ślężą, jest wyrobem norymberskim¹⁸. Witraże z Chojnej na Pomorzu Zachodnim zaginęły w roku 1945¹⁹.

Na ostatnią jednostkę terytorialną składają się na koniec nie ujęte dotąd osobnym opracowaniem kwatery witrażowe na wschodnich ziemiach kraju, gdzie przebiegała wschodnia granica zasięgu gotyku w Europie: jedne, bardzo nieliczne, szczęśliwie zachowane, inne – znane tylko z przekazów ikonograficznych (rysunków), inne wreszcie tylko wzmiankowane w źródłach pisanych.

Z dzieł zachowanych na pierwszym miejscu przychodzi wymienić nie ujętą w publikacjach, a w dobrym stosunkowo stanie przetrwałą kwaterę ze św. Piotrem Męczennikiem, dominikaninem, pochodzącą ze zbiorów Pawlikowskich w Medyce, a od 12 I 1952 roku przechowywaną jako depozyt wrocławskiego Ossolineum w Państwowych Zbiorach Sztuki na Wawelu (nr inw. Dep. 115 – il. 1)²⁰. Jest rzeczą dotąd nie ustaloną, jaką drogą kwatera ta została przywieziona, ze Lwowa, bezpośrednio do Krakowa.

Witraż, o wymiarach z ramą 97,5 × 41,5 cm, składa się z dwóch wtórnie ze sobą połączonych części, a właściwie dwóch odrębnych kwater. W polu dol-

---

¹⁶ K a l i n o w s k i, M a ł k i e w i c z ó w n a, *Uwagi o średniowiecznych witrażach Pomorza Wschodniego*, s. 155-160.

¹⁷ K a l i n o w s k i, M a ł k i e w i c z ó w n a, *Średniowieczne witraże Śląska*.

¹⁸ H. S c h o l z, *Entwurf und Ausführung. Werkstattpraxis in der Nürnberger Glasmalerei der Dürerzeit*, (CVMA, Deutschland, Studien Band I), Berlin 1991, s. 213, fig. 306 do tekstu s. 212; K a l i n o w s k i, M a ł k i e w i c z ó w n a, *Średniowieczne witraże Śląska*.

¹⁹ H. W e n t z e l, *Meisterwerke der Glasmalerei*, 2. Aufl., Berlin 1954, s. 55, 98 i fig. 177. Autor sądzi, że zespół witraży z Chojnej (niem. Königsberg in Neumark) uległ zniszczeniu w roku 1945.

²⁰ Zbiory Pawlikowskich do roku 1849 w Medyce, a do roku 1895 w klasztorze dominikanów lwowskich, w roku 1921 przekazane zostały jako wieczysty depozyt Zakładowi Narodowemu im. Ossolińskich we Lwowie. Zob. M. G r o Ń s k a, M. O c h o Ń s k a, *Zbiory Pawlikowskich. Katalog*, Wrocław 1976, s. 5-11.

1. Św. Piotr z Werony, 2. ćwierć wieku XV,
Państwowe Zbiory Sztuki na Wawelu (fot.
S. Michta).

nym, większym, prostokątnym, wysokim na 61, 5 cm, wyobrażony został św. Piotr z Werony, zwrócony lekko w prawo (w lewo od patrzącego), ubrany w biały habit i szkaplerz oraz fioletowy płaszcz ze zsuniętym na ramiona kapturem; lewą dłonią przytrzymuje zamkniętą księgę z metalowymi okuciami, w prawej dzierży palmę z trzema koronami, symbolizującymi, od dołu idąc: biała – dziewictwo, rubinowa – męczeństwo, żółta – uczość²¹. Pierś męczennika przebija miecz o długiej rękojeści; głowę otacza kolisty nimb złotawy. Rubinowe tło zdobi swobodnie rozmieszczona gałązka roślinna.

Górne pole, w kształcie gotyckiego trójkąta równobocznego, wypełnia sześciolistna rozeta, z rubinowym środkiem, o ostrych brzegach listków na przemian rubinowych, zielonych i fioletowych, umieszczona na tle sześciu płatków o falistej krawędzi górnej.

Kwaterna figuralna, obcięta u dołu, musiała przedstawiać św. Piotra w całej postaci, tak jak wyobrażeni byli pierwotnie św. Augustyn i św. Stanisław na kwaterach witrażowych z lat około 1280, pochodzących z kościoła Dominikanów w Krakowie, obecnie w Oddziale Szołayskich Muzeum Narodowego w Krakowie, i jak stoi św. Tomasz z Akwinu na kwaterze dominikańskiej z 2. ćwierci wieku XV w Nowym Gmachu krakowskiego Muzeum Narodowego, tyle że z błędnym dziewiętnastowiecznym podpisem na szkle: „Święty Jacek”, powtórzonym mylnie podczas konserwacji w roku 1959 w Toruniu²².

Kwaterna ze św. Tomaszem odgrywa szczególną rolę w datowaniu i określeniu pochodzenia pierwotnego kwatery wawelskiej ze św. Piotrem, gdyż stanowi dla niej najbliższy materiał porównawczy (il. 2). Odnosi się to zarówno do układu postaci obu świętych, jak też do sposobu osadzenia głowy oraz rodzaju roślinnego tła. Biorąc pod uwagę dominikańskość obu kwatery, nasuwa się myśl, że kwaterna wawelska mogła powstać nie tylko w tym samym czasie co krakowska, ale i w tym samym warsztacie, chyba że została wykonana przez krakowskiego artystę pracującego we Lwowie lub Przemyślu dla tamtejszych dominikanów. M. Radojewski sugeruje, że witraż ze św. Piotrem pochodzi ze spalonego w roku 1850 kościoła dominikanów krakowskich i dostał się do zbioru Gwalberta Pawlikowskiego za pośrednictwem Teofila Żebrawskiego²³.

---

²¹ E. Hall, H. Uhr, *Aureola super Auream: Crowns and Related Symbols of Special Distinction for Saints in Late Gothic and Renaissance Iconography*, „The Art Bulletin”, 67(1985), s. 566-603.

²² L. Żelchowska, *Skrzydła tryptyku gotyckiego ze św. Dominikiem w Muzeum Narodowym w Krakowie*, 1980, maszynopis pracy magisterskiej w Instytucie Historii Sztuki UJ.

²³ Panu mgrowi Mieczysławowi Radojewskiemu, Kierownikowi Gabinetu Grafiki w Bibliotece Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, dziękuję uprzejmie za przekazane mi łaskawie informacje.

2. Św. Tomasz z Akwinu, 2. ćwierć wieku XV, Kraków, Muzeum Narodowe (fot. PKZ Toruń).

Górna kwatera, nie mająca żadnego bezpośredniego związku z dolną, jest typowym dla gotyku wypełnieniem maswerku²⁴.

Drugie chronologicznie miejsce przypada zbliżonej do kwadratu kwaterze z kościoła parafialnego w Równem pod Duklą, z herbem Strzegonia, czyli Kościeszka, Piotra z Chrzastowa, bpa przemyskiego (1435-1452), należącej do Muzeum Narodowego w Krakowie (IV Sz 2327 – il. 3). Kilkakrotnie publikowana przez K. Buczkowskiego wspólnie z W. Skórczewskim przed II wojną światową, a po wojnie przez samego Buczkowskiego, doczekała się zgodnego z wytycznymi Corpus Vitrearum Medii Aevi opisu i analizy w katalogu wystawy na temat sztuki czasu Jagiellonów, zorganizowanej w roku 1986 w Schallaburgu przez Muzeum Narodowe w Krakowie. H. Małkiewiczówna rozpoznała wówczas wyrób krakowski z połowy wieku XV²⁵. W świetle jednak wiadomości źródłowych o witrażach i witrażystach we Lwowie i Przemyśle przyjąć można produkcję lwowską lub przemyską, o czym dalej.

Kolejną pozycją byłby fragment gotyckiego witraża z herbem Larysza („wg tradycji przedstawia lemiesz, którym wykopano skarb przeznaczony na budowę kościoła”), wmurowany w elewację zachodnią kościoła parafialnego p.w. św. Mikołaja w Połomii, woj. rzeszowskie, jeśli odczytanie katalogowe jest trafne²⁶.

Tu na koniec należy zaliczyć kolistą witrażkę z Biecza „z personifikacją słońca”, obecnie w Zbiorach Czartoryskich Muzeum Narodowego w Krakowie (il. 4)²⁷. Na tle pięciodzielnej niebieskiej rozety o dziesięciu płatkach, wykazującej cechy późnego gotyku, a spotykanej w wyobrażeniach herbowych, zarysowana jest podwójnym konturem pięcioramienna żółta gwiazda, której środek zajmuje zamknięta kołem twarz, otoczona rozchodzącymi się promieniami. Ten dobrze stosunkowo zachowany wyrób, z niewielkim tylko ubytkiem w polu rozety, mógł powstać w pierwszej połowie wieku XVI. Zachowany w *Consul. Biec.* I zapis, sporządzony między 27 VIII a 5 IX 1544 roku, orzeka,

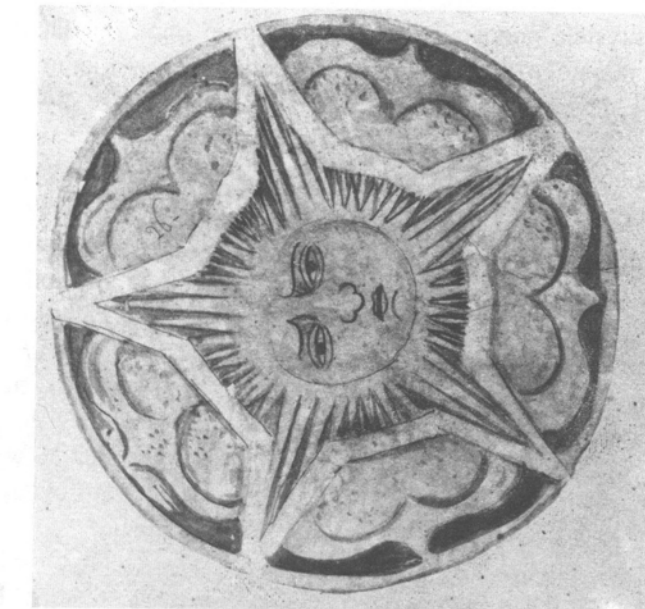
²⁴ H. O i d t m a n n, *Die rheinischen Glasmalereien vom 12. bis zum 16. Jahrhundert*, I, Düsseldorf 1912, s. 153-155: „Masswerkfüllungen”.

²⁵ B u c z k o w s k i, S k ó r c z e w s k i, *Dawne szkła polskie malowane*, il. na s. 219 do tekstu s. 216; c i ż, *Dawne szkła polskie*, s. 21, il. przed s. 7; recenzja W. Budki w „Miesięczniku Heraldycznym”, 18(1929), nr 2, s. 45; B u c z k o w s k i, *Dawne szkła artystyczne w Polsce*, s. 44, il. na s. 34; J. F r y c z, K. B r y g i e r, *Oszklenia nowożytne*, „Szkło i Ceramika”, 23(1972), z. 12, s. 377; H. M a ł k i e w i c z ó w n a, *Die Glasmalerei in Polen der Jagiellonischen Epoche*, w katalogu wystawy *Schallaburg '86: Polen im Zeitalter der Jagiellonen 1386-1572*, Wien 1986, Kat.-Nr 82, s. 263 i 267-268, il. na s. 267.

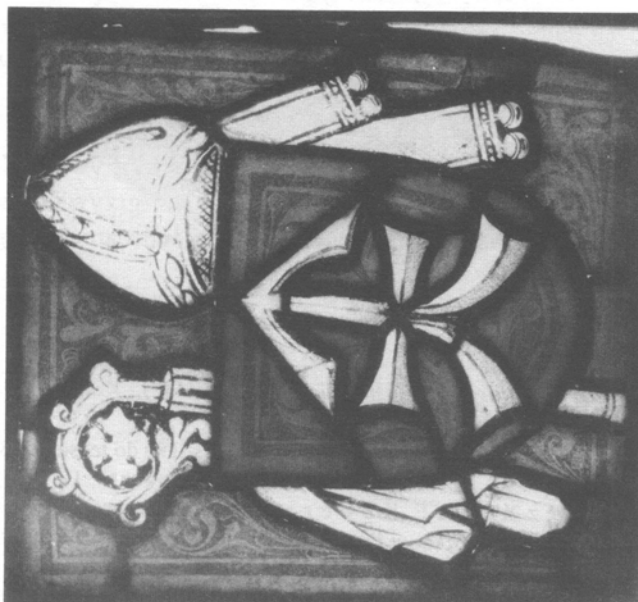
²⁶ KZSP, Seria Nowa, III: *Województwo rzeszowskie*, z. 1: *Ropczyce, Strzyżów i okolice*, pod red. E. Śnieżyńskiej-Stolot, F. Stolota, Warszawa 1978, s. 62-63 (bez ilustracji).

²⁷ B u c z k o w s k i, S k ó r c z e w s k i, *Dawne szkła polskie*, s. 25; CVMA, Polen.

4. Personifikacja słońca, 2. ćwierć wieku XVI, rys. L. Łepkowski (1864-65) według oryginału w Bieczu (fot. CVMA, Polska).

3. Herb Kościeszka, połowa wieku XV, Kraków, Muzeum Narodowe (fot. CVMA, Polska).

że 23 VIII 1544 roku Zygmunt August nadaje Erazmowi, proboszczowi kościoła bieckiego, wszystek pozostały po bezpotomnie zmarłym Jakubie Słowiku, witeatorze, majątek, przypadający skarbowi królewskiemu *iure caduco*²⁸. Nasuwa się przypuszczenie, że witrażyk biecki może być dziełem owego Słowika.

Z przekazów ikonograficznych znane są dziś tylko dwie kwatery, niegdyś w nawie bocznej prawej (południowej?) kościoła Bożogrobców w Przeworsku, mianowicie: „Mulier amicta sole”, wymiary 36 × 18 cm, według danych W. Łuszczkiewicza, i herb Leliwa w kolistym polu; obie najpierw odtworzone rysunkowo i akwarelą w przechowywanym w Instytucie Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego albumie pt. *Szkła kolorowe w kościołach krakowskich, zebrał i odmalował L. Łepkowski w 1864 i 1865 roku* (il. 5 i 6), następnie reprodukowane w sprawozdaniu z wycieczki naukowej, odbytej w lecie roku 1891 przez W. Łuszczkiewicza (il. 7)²⁹. Z powodu braku oryginałów trudno te witraże dokładnie datować. „Mulier amicta sole” jest niewątpliwie dziełem z wieku XV, zapewne wykonanym około połowy tego stulecia.

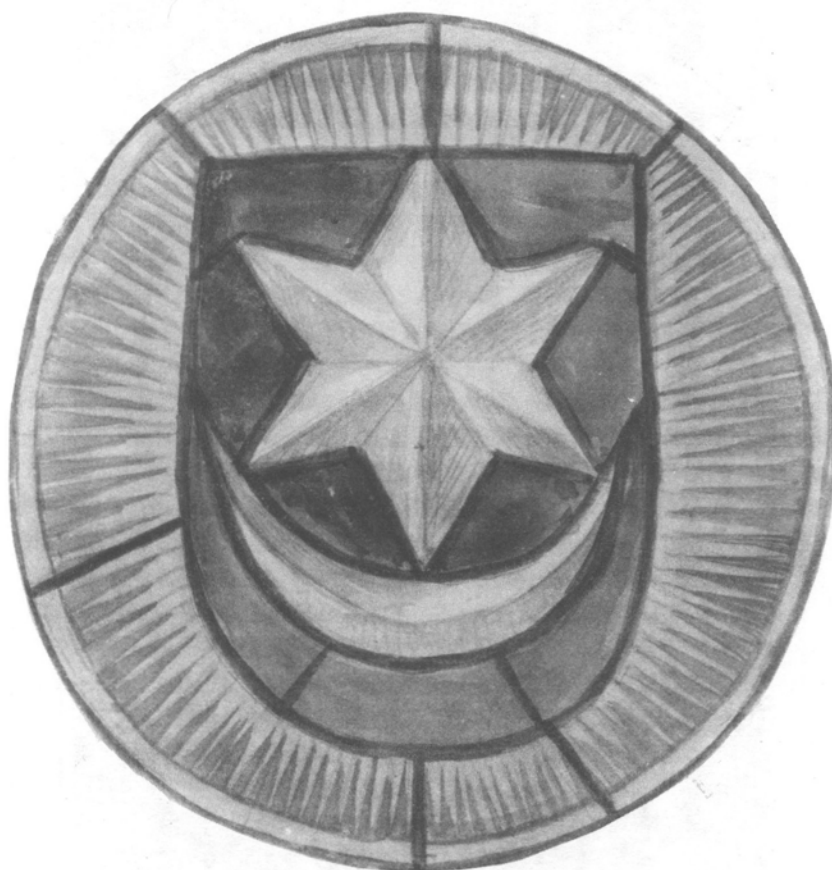
Osobną grupę tworzą wiadomości źródłowe o średniowiecznych witrażach i witrażystach na wschodnich ziemiach dawnej Polski w czasach Piastów i Jagiellonów.

Według zapisu w rejestrze wielkorządcy krakowskiego, z ramienia Władysława Jagiełły i królowej Jadwigi, 27 V 1418 roku nie znany z nazwiska witeator wraz z żoną, pokojowcem królewskim Klemensem oraz organistą został wysłany strzeżonym przez czterech zbrojnych pachołków wozem na Litwę w celu wykonania okien witrażowych. Związane z tym wydatki objęły: „za dwa duże wozy, którymi wiezie się co niezbędne, sześć grzywien XII skojców, za koła i sznury czyli postronki i smar do kół i przykrycie wymienionych wozów I grzywna, za szkło na wykonanie okien na Litwie osiem grzywien XII skojców, za pręty żelazne do tych okien [wiatrownice?] osiem grzywien, za barwniki do malowania I grzywna VII skojców, za wydatki witeatora i jego żony

---

²⁸ F. B u j a k, *Materiały do historii miasta Biecza (1361-1632)*, Kraków 1914, s. 60, poz. 196.

²⁹ „Sprawozdania Komisji Historii Sztuki”, 5(1896), fig. 12 na s. 179 do tekstu s. 180. Ponadto wzmiankowane: J. Ł e p k o w s k i, *Przeworsk*, „Tygodnik Ilustrowany”, 12(1865), nr 306, s. 38: „ma dwie szyby kolorowe z XV w.”; F. K o p e r a, *Dzieje malarstwa w Polsce*, Kraków 1925, s. 239-240; A. W y r o b i s z, *Szkło w Polsce od XIV do XVII wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1968, s. 109; Ż e g o t a P a u l i, *Dziennik podróży ze Lwowa do Krakowa 19 VII-2 VIII 1840*, [w:] *Romantyczne wędrówki po Galicji*, zebrał, opracował i przedmową poprzedził A. Zieliński, Warszawa-Kraków-Gdańsk 1987, s. 180: „W kościele w jednym oknie jest jedna szyba z malowanym herbem Leliwa i jeszcze jakimś obrazem”.

5. Herb Leliwa, wiek XV, rys. L. Łepkowski (1864-1865) według oryginału w Przeworsku (fot. CVMA, Polska).

6. „Mulier amicta sole”, wiek XV, rys. L. Łepkowski (1864-1865) według oryginału w Przeworsku (fot. CVMA, Polska).

7. „Mulier amicta sole”, wiek XV, rys W. Łuszczkiewicz (1891)
według oryginału w Przeworsku (fot. CVMA, Polska).

pięć grzywien, za cztery ekwipunki dla czterech mężczyzn, których broń razem z wymienionymi rzeczami zostały wysłane, XXVIII grzywien³⁰.

Z kolei 14 I 1449 roku Maciej, malarz z Przemyśla, przyjął zamówienie od żydówki Munchy, żony Dawida, dzierżawcy ceł przemyskich, na wykonanie dla niej dwóch okien witrażowych (w Przemyślu) i trzeciego w domu we Lwowie. Nie były więc wówczas witraże stosowane wyłącznie w budownictwie kościelnym³¹.

Wreszcie w księdze sądowej arcybiskupa lwowskiego obrządku łacińskiego z roku 1489 występuje zapiska o malarzu lwowskim Stanisławie Lutku, który miał wykonać do kościoła Panny Marii w Busku pięć membran i za to otrzymać dwa woły wartości półtorej grzywiny³². H. Małkiewiczówna trafnie identyfikuje lwowskiego Lutka z krakowskim malarzem tego samego imienia, występującym w źródłach po raz pierwszy w roku 1469³³.

Ilościowa i jakościowa skromność omówionych witraży i odnoszących się do witrażownictwa nowszych i dawniejszych wiadomości źródłowych nie pozwala na wiążące uogólnienia, a jedynie na tymczasowe rozpoznanie.

³⁰ *Rachunki dworu króla Władysława Jagielly i królowej Jadwigi z lat 1388 do 1420*, wyd. F. Piekosiński, (Monumenta Medii Aevi Historica, XV), Kraków 1896, s. 521 (Rejestra Wątróbki Wielkorządcy Krakowskiego): „Item sequuntur distributa pro expedicione Clementis cubicularii domini Regis cum vitreatore et organista et armis versus Lithuaniam, feria sexta in octava Corporis Christi (27/5). Item primo pro duobus curribus magnis, in quibus ducta sunt necessaria, sex mar. XII sc. item pro rodīs et cordis alias postronky et unctura rotarum et tectura dictorum curruum I mar. item pro vitro ibidem Lithuaniam ad parandum fenestras octo mar. XII sc. item pro liris fereis ad easdem fenestras octo mar. item pro coloribus ad depingendum I mar. VII sc. item pro expensis vitreatori et uxori eiusdem quinque mar. item pro quatuor indumentis armorum ad quatuor viros, que arma cum eisdem rebus transmissa sunt, XXVIII mar.”

³¹ *Pomniki Dziejowe Przemyśla. Księga ławnicza 1445-1452*, wyd. J. Smółka, Z. Tymińska, Przemyśl 1936, nr 502: „Mathias pictor receptis duabus marcis a Muncha Iudea obligavit se duas fenestras in stuba seu membranas vitreas et tertiam in caminata in civitate Leopoldensi eidem facere, sed firmitatem eis debet eadem Muncha dare mediam marcam ipsi Mathie et posuit solidum; finire debet idem Mathias super restitutione pecuniarum”; Z. B u d z y Ń s k i, *Nieznane szczegóły z biografii Haila z Przemyśla, nadwornego malarza Władysława Jagielly*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 49(1987), nr 1-2, s. 168; także: H. W ę g r z y n e k, *Stosunki w rodzinie żydowskiej w piętnastowiecznym Przemyślu*, referat wygłoszony na Międzynarodowej Konferencji „Historia i kultura Żydów polskich”, Jerozolima 1988, według H. K r a l l, *Hipnoza*, Warszawa 1989, s. 41.

³² W. A b r a h a m, *Najstarsza księga sądowa arcybiskupa lwowskiego łacińskiego obrządku [...] (komunikat)*, „Sprawozdania Komisji Historii Sztuki” 8(1907), szp. LXIII i CCCIII.

³³ Stanisław Lutek, syn Wojciecha Plebanka (Plebana) i Urszuli, siostry malarza krakowskiego Stanisława, od tego czasu nazywanego starym (Antiquus), rozpoczął pracę jako malarz w Krakowie. Zob. B. P r z y b y s z e w s k i, *Powstanie i autorstwo polipytyku olkuskiego*, „Folia Historiae Artium”, 2(1965), s. 92 i 93; t e n ż e, *Cracovia Artificum. Supplementa. Krakowskie środowisko artystyczne czasów Wita Stwosza*, Wybrał i oprac. B. Przybyszewski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990, s. 44, przyp. 86: *Officialia crac.* 3, s. 174.

W drugiej połowie wieku XIV na wschodnich ziemiach Polski powstały dwa nowe, sąsiadujące z sobą, ale niezależne od siebie zasięgi kościelne obrządku łacińskiego: na południu – ruski, na północy – wileński.

Za panowania Kazimierza Wielkiego w roku 1367 założone zostało arcybiskupstwo ruskie ze stolicą w Haliczu, zatwierdzone przez Stolicę Apostolską w roku 1377. Arcybiskupstwu temu podporządkowane zostały trzy biskupstwa: przemyskie, chełmskie i włodzimierskie. Od roku 1414 stolicę metropolii przeniesiono do Lwowa³⁴.

We Lwowie fundamenty kościoła katedralnego p.w. Wniebowzięcia N.P. Maryi, sięgającego początkami roku 1356, założone zostały z fundacji Kazimierza Wielkiego jeszcze przed rokiem 1370³⁵. W roku 1404 staraniem prowizora Piotra Stechera stanęło prezbiterium przesklepione przez śląskiego (?) budowniczego Mikołaja Gensecke, zwanego „Gonzaga natione Germanus”³⁶. W roku 1481 nad wzniesieniem nawy i jej przesklepieniem pracowali dwaj Ślązacy: Joachim Grom i Ambroży Rabisch³⁷. Wzniesiona wtedy została trójprzęsłowa hala, zakończona od zachodu dopiero w roku 1492 przez kolejnego przybysza ze Śląska – mistrza Hansa Blechera³⁸. To wówczas, jak podaje Łoziński na podstawie dostępnych mu źródeł, „ozdobiono kościół witrażami malowanymi (vitrea multicolora)”³⁹. Przebudowa katedry, dokonana w wieku XVIII przez arch. Wacława Sierakowskiego, zatarła wszelkie ślady gotyku.

W Przemyślu – pomijając biskupstwo tytularne z lat około roku 1240 – Władysław Jagiełło darował biskupowi Maciejowi Janinie jeden z kościołów znajdujących się na zamku na katedrę łacińską⁴⁰. W roku 1460 bp Mikołaj Błaziejewski przeniósł ją do miasta⁴¹. Za jego życia stanęło tylko prezbiterium

---

³⁴ W. A b r a h a m, *Początki arcybiskupstwa łacińskiego we Lwowie*, Lwów 1909, s. 10-15 i 37-48; B. K u m o r, *Granice metropolii i diecezji polskich (968-1939) (C.d.)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 1969, t. 19, s. 314-326 i 326-332.

³⁵ S. Z a j ą c z k o w s k i, *Z dziejów katedry lwowskiej*, „Przegląd Teologiczny”, 5(1924), s. 41-55 i 280-301; K u m o r, dz. cyt., s. 326-332.

³⁶ M. P i w o c k i, *Historia miasta Lwowa [...] przez Bartłomieja Zimorowicza*, Lwów 1835, s. 127; Z a j ą c z k o w s k i, dz. cyt., s. 47.

³⁷ P i w o c k i, dz. cyt., s. 156; Z a j ą c z k o w s k i, dz. cyt., s. 50-51.

³⁸ Z a j ą c z k o w s k i, dz. cyt., s. 51-52.

³⁹ W. Ł o z i ń s k i, *Sztuka lwowska w XVI i XVII wieku. Architektura i rzeźba*, Lwów 1901, s. 9; A b r a h a m, *Początki arcybiskupstwa łacińskiego we Lwowie*, s. 27; Z a j ą c z k o w s k i, dz. cyt., s. 51.

⁴⁰ *Premisla Sacra, sive Series et Gesta Episcoporum r. l. Premisiensium, a fontibus domesticis et extraneis congegit Franciscus Pawłowski*, Cracoviae 1869, s. 54; B. K u m o r, *Granice metropolii i diecezji polskich (968-1939) (C.d.)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 1970, t. 20, s. 213-257.

⁴¹ *Premisla Sacra*, s. 76; W. S a r n a, *Biskupi Przemyscy obrz. łac., cz. I: 1375-1624*, Przemyśl 1903, s. 32.

i, jak można przypuszczać, zakrystia. Zniszczoną w roku 1494 pożarem świątynię odbudował bp Maciej z Drzewicy (1505-1513)⁴². W roku 1510 Jakub z Miechowa, mularz, zawarł kontrakt na wybudowanie sklepienia obydwu chórów. W tym też roku sprawiono okna do kościoła. Budowę katedry do końca doprowadził bp Jan Dziaduski⁴³: w roku 1549 założył sklepienie, kopułę chóru większego w roku 1558, a mniejszego w roku 1559.

O tym, że w Przemyślu w wieku XV wyrabiano witraże, świadczy przytoczona wyżej wzmianka, że w roku 1449 Maciej witeator przemyski otrzymał zlecenie i podjął się wykonania dla żydówki Munchy przeszkleń witrażowych w Przemyślu i Lwowie. Jeśli zaś witraż ze św. Piotrem męczennikiem ze zbioru Pawlikowskich przeznaczony był pierwotnie nie do krakowskiego czy lwowskiego, ale do przemyskiego kościoła Dominikanów, noszącego wezwanie św. Piotra z Werony, również ten witraż i wyposażenie świątyni innymi nie zachowanymi witrażami wiązać by można z Przemyślem⁴⁴. Niewątpliwie witraż z herbem Kościesza, ufundowany do kościoła w Równem koło Dukli przez Piotra Chrzastowskiego, wykonany został w siedzibie biskupa, którą był Przemyśl. Czy zaś Jakub Słowik, witrażysta mający pracownię w Bieczu, mógł być związany z Przemyślem, trudno rozstrzygać na podstawie jednego zachowanego witrażyka. W tym czasie wolno przyjąć samodzielność środowiska witeatorów bieckich.

Biskupstwo chełmskie powstało w roku 1349, a pierwsza wzmianka źródłowa, potwierdzająca jego istnienie, pochodzi z roku 1359, erekcja kanoniczna nastąpiła w roku 1375⁴⁵.

Siedziba biskupstwa za zgodą Kazimierza Jagiellończyka przeniesiona została w roku 1475 do Hrubieszowa, a w roku 1490 do Krasnegostawu, po ostatnim zaś rozbiorze Polski do Lublina.

W Chełmie, którego dzieje od roku 1387 łączą się ściśle z dziejami Polski, Władysław Jagiełło w roku 1417 ufundował kościół katedralny p.w. Rozesłania Apostołów, położony, być może, przy istniejącym kościele parafialnym p.w. Narodzenia lub Wniebowzięcia N.P. Maryi; był budowlą drewnianą, spłonął w roku 1578⁴⁶.

---

⁴² S a r n a, dz. cyt., s. 51-52.

⁴³ *Premisla Sacra*, s. 155; S a r n a, dz. cyt., s. 76-77, 162.

⁴⁴ S a r n a, dz. cyt., s. 29. W roku 1388 sąd polubowny w procesie kanonicznym między biskupem przemyskim Erykiem a dominikanami ustalił, że „kościół Dominikanów będzie miał tytuł św. Piotra Męczennika”.

⁴⁵ J. K ł o c z o w s k i, *Zarys historii rozwoju przestrzennego miasta Chełma*, „Roczniki Humanistyczne”, 6(1958), z. 5, s. 202-203; K u m o r, *Granice metropolii i diecezji polskich*, dz. cyt. w przyp. 34, s. 336-340.

⁴⁶ W. A b r a h a m, *Akt fundacyjny króla Władysława Jagiełły dla biskupstwa chełmskiego*,

Nie ma wiadomości źródłowych, by w katedrze chełmskiej porządku łacińskiego były witraże, jednakże na prawdopodobieństwo ich istnienia rzuca światło przechowywany niegdyś w klasztorze Dominikanów w Krakowie, a dziś zaginiony witraż, znany z rysunku-akwareli wykonanego w latach 1864-1865 przez Ludwika Łepkowskiego, wyobrażający prowincjała polskich dominikanów Jana Biskupca (Jana z Opatowa, Biskupka, zwanego także Johannes Episcopellus, 1376-1452; il. 8), który był biskupem chełmskim od roku 1417⁴⁷. Ten „gorący zwolennik polskości i jedności polskiej prowincji dominikańskiej”, „zasłużony w pracy nad podniesieniem kulturalnym wschodnich kresów Rzeczypospolitej”, mógł być zaznaczyć swoją działalność biskupią w Chełmie zespołem witraży w katedrze chełmskiej, skoro w latach 1417-1432(?) ozdobił witrażami swoją kaplicę przy kościele dominikanów krakowskich⁴⁸. Jest to tym bardziej prawdopodobne, że według latopisu halicko-wołyńskiego, za którym idzie Kronika hipacowska, książę Daniel Romanowicz w latach 1233-1237 wznosił w Chełmie świątynię p.w. Jana Złotoustego, a „budowla jej była taka: cztery sklepienia [beczkowe], z każdego kąta łuki i podstawy ich na czterech głowach ludzkich, wyrzeźbionych przez jakiegoś mistrza; trzy okna [pewnie w apsydach] ozdobione rzymskimi szklami. U wejścia do ołtarza stały dwa słupy z jednego kamienia, a na nich arkada [łuk tryumfalny] z kopułą [wyostrzoną?] ozdobiona złotymi gwiazdami na lazurze. Wewnątrz była posadzka z czystej miedzi i ołowiu, błyszcząca jak zwierciadło”⁴⁹. Owe „rzymskie szkła” to zapewne późnoromańskie lub wczesnogotyckie witraże, które mogły oddziaływać na wyobraźnię artystyczną Biskupca, jeśli przetrwały zniszczenie cerkwi pożarem w roku 1262.

Na północy w roku 1387 utworzona została diecezja wileńska, wchodząca w skład archidiecezji gnieźnieńskiej, której pierwszym biskupem został Andrzej

---

„Kwartalnik Historyczny”, 32(1918), s. 472-477; K ł o c z o w s k i, dz. cyt., s. 208 i 211, przyp. 65.

⁴⁷ K. P i o t r o w i c z, *Biskupiec Jan*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. II, Kraków 1936, s. 110-111.

⁴⁸ O kaplicy Jana Biskupca, biskupa chełmskiego, w kościele Dominikanów w Krakowie zob. *Kodeks Dyplomatyczny Miasta Krakowa 1257-1506*, część II, III, IV, wyd. F. Piekosiński, (Monumenta Medii aevi Historica, VII), Kraków 1882, poz. DXX 4. mensis Iunii.

⁴⁹ *Polnoe sobranije russkich latopisej*, t. 2: *Ipat'evskaja letopis'*, S.-Petersburg 1908, przedruk: Moskwa 1962; *Pamiatniki literatury Drevnej Rusi, XIII vek*, Moskwa 1981, s. 344-345: *Galicko-volynskij letopis'*, tekst i tłumaczenie na rosyjski; zob. także: J. P e ł e Ń s k i, *Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych*, Kraków 1914, s. 146, którego tekst przytaczam.

8. Bp Jan Biskupiec, 2. ćwierć wieku XV, rys. L. Łepkowski (1864-65) według oryginału u dominikanów w Krakowie (fot. CVMA, Polska).

Jastrzębiec⁵⁰. To tam, do wznoszonej wówczas katedry ku czci Świętej Trójcy i p.w. św. Stanisława bpa, słał w roku 1418 Jagiełło witrażystę z Krakowa.

Tak więc we wszystkich czterech zasięgach administracyjnych Kościoła łacińskiego na wschodnich ziemiach Polski zaznaczało się w wieku XIV i XV promieniowanie Krakowa, ale w różny sposób. W diecezji wileńskiej dokonało się drogą przerzutu wykonawcy witraży ze stolicy państwa. W diecezji przemyskiej, przyjmując Przemyśl jako ośrodek witrażownictwa, ale biorąc pod uwagę cechy stylowe witraża herbowego z Równego – pozostawiwszy na boku pochodzenie kwatery ze św. Piotrem dominikaninem – należy stwierdzić nawiązanie do ośrodka krakowskiego. W diecezji lwowskiej, choć śląskie pochodzenie kolejnych budowniczych katedry sugerowałoby udział w jej przeszkleniu środowiska wrocławskiego, wpływ Krakowa zaznaczył się zarówno pośrednio, jak i bezpośrednio. Pośrednio przez działalność we Lwowie przemyskiego witrażysty Macieja, realizującego zamówienia żydówki Munchy, a bezpośrednio w sporządzaniu pięciu membran do kościoła w Busku przez Stanisława Lutka, którego wolno identyfikować z występującym dwadzieścia lat wcześniej w źródłach krakowskim malarzem tego samego imienia. Wreszcie w diecezji chełmskiej w ozdobieniu witrażami katedry – bo trudno sobie wyobrazić, aby tej rangi budowla gotycka pozostawała w tym czasie bez przeszkleń witrażowych – pośredniczył niewątpliwie władarz Kościoła przybyły od dominikanów krakowskich.

Tyle można dziś powiedzieć o średniowiecznych witrażach na ziemiach wschodniego zasięgu gotyku w dawnej Polsce i nie tylko w Polsce, bo był to zasięg gotyku na wschodzie Europy najdalszy⁵¹.

---

⁵⁰ Joannis D l u g o s i i *Annales seu Cronicae Incliti Regni Poloniae*, Liber decimus: 1370-1405, Varsoviae 1985, s. 162-163; *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej*, wyd. J. Fijałek, W. Semkowicz, I, z. 1-3, nr 16, Kraków 1932-1948, s. 20-21; K u m o r, *Granice metropolii i diecezji polskich*, dz. cyt. w przyp. 34, s. 292-295. O szklarzach wileńskich pisze H. W o ł c z a c k a, *Rzemiosło szklarskie w Wilnie do końca XVIII wieku*, [w:] *Księga pamiątkowa Koła Historyków Słuchaczy Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie 1923-1933*, Wilno 1933, s. 52-61.

⁵¹ O. S o s n o w s k i, *Prace kartograficzne*, mapa „Zasięg budownictwa gotyckiego na wschodzie Europy” (oprac. J. Dutkiewicz, S. Herbst, S. Lorentz, K. Piwocki, O. Sosnowski, N. Walicki), „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 3(1934/1935), s. 165-168; Z. Ś w i e c h o w s k i, *Regiony w późnogotyckiej architekturze Polski*, [w:] *Późny gotyk. Studia nad sztuką przelomu średniowiecza i czasów nowych. Materiały sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Wrocław 1962*, Warszawa 1965, s. 113-140, tu s. 130, fig. 1.